

«Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор

Кравченко В. В.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

– Харків: Майдан, 1998. – С. 104-113.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

В. В. Кравченко

“СЛОВАРЬ МАЛУРУССКОЙ СТАРИНЫ” 1808 р. ТА ЙОГО АВТОР

В ранішньому присмерку національно-культурного Відродження українців кінця XVIII — початку XIX ст. не завжди можна розрізнити окремі постаті його представників, скласти цілісне уявлення про їхню творчу та громадську діяльність, а відтак оцінити реальні здобутки і втрати національної культури. Нам невідома в повному обсязі літературна спадщина таких визначних її представників, як Г. Полетика та О. Лобисевич, Ф. Туманський та Я. Маркович. Ми дуже мало знаємо про “Історію України” О. Мартоса і ще менше — про аналогічну працю його попередника А. Худорби. І досі не розгадано тасмнищо авторства славетної “Історії Русів”. Тим більшу увагу викликають нові факти чи висновки, що дозволяють пролити додаткове світло на епоху, коли відходила в небуття стара, малоросійська і народжувалася нова, українська культура.

Наприкінці XIX ст. відомий український історик і громадський діяч О. М. Лазаревський відкрив для нас цікаву постать збирача української історичної, рукописної спадщини В. Я. Ломиковського, надрукувавши уривки з його щоденника¹ і приватного листування², частину зібраних ним матеріалів до історії України³. Деякі факти з життя та літературно-антикварної діяльності В. Я. Ломиковського були пізніше уточнені і доповнені І. Ф. Павловським⁴, К. М. Грушевською⁵, О. М. Апанович⁶, в останні роки — С. Зарембою⁷. Завдяки цим публікаціям сьогодні ми значно краще уявляємо собі біографію В. Я. Ломиковського, його літературні інтереси, склад зібраної ним колекції української старовини і навіть методику роботи з першоджерелами.

Представник родовитої української козацької старшини, один з нащадків гетьмана Д. Апостола, випускник шляхетського кадетського корпусу і російський офіцер, В. Я. Ломиковський (1778—1848 рр.) на початку XIX ст. вийшов у відставку в чині штабс-капітана та оселився в своєму маєтку “Парк-Трудолюб” неподалік від Миргорода, де й прожив самотником майже все

своє життя. Небагате зовнішніми подіями, це життя було наповнене повсякденною фізичною та розумовою працею, що принесла В.Я.Ломиковському славу талановитого агронома, філософа і чорнокнижника. В числі головних пристрастей новоявленого пана Твардовського було заняття господарством та збирання матеріалів до історії України. “По части хозяйственной и исторической накопил я не один пуд бумаги...”, — писав він сам у листі до свого приятеля І.Р.Мартоса в 20-х роках XIX ст.⁸. Архів В.Я.Ломиковського не дійшов до нас цілим, але можна стверджувати, що його основу склали збірки різних документів, літописів, рукописних записок, у тому числі випсок з інших видань під власними заголовками. Серед найбільш цікавих матеріалів його колекції — одна з перших відомих нам збірок українських народних дум, записаних приблизно в 1805—1808 рр., переклад “Анналів Малої Росії...” французького історика Ж.-Б.Шерера, здійснений в 1809 р., рукопис під назвою “О первобытных жителях Малороссии обоих берегов Днепра и берегов Черного и Азовского моря”, який є копією з книги польського історика С.Сестренцевича-Богуша “Опис про Таврію” та деякі інші. О.М.Лазаревський свого часу дійшов висновку, що В.Я.Ломиковський не був самостійним дослідником і обмежувався, головним чином, збиранням “припасів до малоросійської історії”. Виняток він зробив лише для однієї праці, яка в оригіналі мала заголовок “О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников. По алфавиту”. Визнана самостійною, оригінальною працею В.Я.Ломиковського, вона була надрукована в 1894 р. під іншою назвою — “Словарь малорусской старины 1808 г.” з передмовою та примітками О.Лазаревського⁹. З того часу і до сьогоднішнього дня ця точка зору не викликала сумніву, а в 1992 р. знайшла, здавалося б, нове підтвердження другою публікацією “Словаря...” у відновленому журналі “Київська старовина”¹⁰. Ми повернемося до неї трохи пізніше, а тепер звернемося до змісту “Словаря...” з метою історіографічного аналізу його найголовніших статей.

Перш за все, нагадаємо, що вже О.М.Лазаревський відмітив високу наукову вартість статей “Словаря...”, що витримала навіть сувору перевірку позитивістської історіографії другої половини XIX ст.¹¹. Цим вони завдячували, головним чином, намаганням їх автора спиратися на першоджерела, і то не лише писемні, а й усні. О.М.Лазаревський навіть закидав автору “Словаря...” надмірну залежність від усної традиції. Справді, деякі статті написані неначе пером очевидця, як, наприклад, цікаві рядки про побут військо-

вих канцеляристів, обов'язки генерального обозного, обмундирування та озброєння козацьких військ та деякі інші, в тому числі етнографічного змісту. Якщо говорити про писемні джерела “Словаря...”, то сам автор не розкриває їх перед читачем, обсмюкуючись побіжними вказівками то на “літописи”, то на “достовірні відомості”, то на “історію”. Можна припустити, що йому були відомі праці польських середньовічних істориків, зокрема, Я. Длугоша, М. Бельського або О. Гваньїні, а також російського історика І. Болтіна, котрі згадує чи з якими полемізує автор “Словаря...”¹². Окрім наукової літератури, автор використовував також архівні матеріали колишньої гетьманської канцелярії. Загалом кажучи, автор історичних статей “Словаря...” виглядає серйозним дослідником, добре ознайомленим в справах, про які він пише.

Тематика включених до “Словаря...” статей досить різноманітна. Серед них домінують ті, в яких йдеться про козацькі чини, адміністративні установи Гетьманщини, соціальні стани українського суспільства XVIII ст. Далі йдуть статті юридичного і, нарешті, етнографічного та історико-культурного характеру. Незважаючи на деяку умовність подібної класифікації, текст “Словаря...” свідчить про те, що в українознавстві початку XIX ст. уже помітний інтерес до так званої внутрішньої, і то не лише соціально-політичної, а й побутової історії. Етнографічні спостереження взагалі стають неодмінною частиною історичних праць приблизно з останніх десятиріч XVIII ст., як про це свідчать праці І. Болтіна, О. Рігельмана, Я. Марковича та М. Антоновського. Отже, в цьому відношенні “Словаря...” стоїть на рівні свого часу.

Найбільші за обсягом статті “Словаря...” позначені не лише тематичною, а й стилістичною цілісністю. Мова, якою вони написані, помітно відрізняється від важкої, архаїчної, насиченої церковнослов'янізмами та полонізмами мови вітчизняних авторів XVIII ст. Перед нами — сучасна, легка російська мова так званого карамзінівського періоду її розвитку, що увібрала в себе західноєвропейську лексику, не втративши власної оригінальності. Це мова нового покоління, вихованого на традиціях сучасної європейської літератури і суспільно-політичної думки. Відповідно до цього, автор намагається викласти недавно українську минувшину в термінах, запозичених з практики існування держав з розвиненою політико-адміністративною системою. Звідси постійні аналогії чинів козацької старшини з сучасними російськими армійськими та цивільними чинами: гетьман порівнюється з генераліссимусом, генеральний обозний — з генерал-квартирмейстером, генеральний осавул — з дивізійним генералом і т.д. Подібна практика взагалі була характер-

ною для українських патріотів, оборонців прав та привілеїв “малоросійських чинів”, шукачів дворянства, а також авторів та видавців, які хотіли зробити зрозумілими для російського читача соціально-політичну систему Гетьманщини. Але автор “Словаря...” не обмежується подібними аналогіями. Україна в його розумінні виступає державою, в якій військові чини представляють інтереси не лише козацтва, а всього населення: недарма в тексті підкреслюється, що гетьман був главою війська та усього народу¹³, генеральний писар — державним канцлером, а генеральна військова канцелярія іменується “первенствующим правительством над всею нацією”¹⁴ або “верховным и главным правительством”, створеним “по подобию в других местах верховных сенатов всею землею во всех частях и родах правления”¹⁵. Автор явно полемізує з тими не названими тут опонентами, які зводять функції військової канцелярії лише до вирішення армійських питань, тоді як вона, на думку автора: “точно была то, что мы ныне именуем губернское правление, но с гораздо большею властью и обширнейшим ведомством”¹⁶. Не випадково поняття Малоросії та її народу виступають в автора “Словаря...” під назвами відповідно “отечества” та “нації”¹⁷.

На тлі всього сказаного стає зрозумілою принципово нова трактовка українського козацтва, яка, здається, ніде, крім “Словаря...” не зустрічається і взагалі не була характерною для авторів, заглиблених, в основному, в проблеми козацької етимології та етнології. “Козак — национальный малороссийский воин”, — пише автор “Словаря...” і ця коротка, відточена формула немовби символізувала початок нового етапу української історіографії, в якому козацтво перетворювалося з об’єкту різноманітних етимологічних та етнографічних вправ на важливий, хоча й не найголовніший атрибут національної самосвідомості. Демонструючи широку ерудицію, автор “Словаря...” відкидає чи не всі відомі на той час версії походження слова “козак” (від коси, кози, косагов, вождя по імені Козак і т. ін.) разом з спробами пояснити походження та характер діяльності козацтва через його назву. Автор продовжує намічену його попередниками лінію на розмежування цих понять. Для нього “слово “козак” есть прямо турецкое и татарское, заимствованное национальными малороссийскими воинами от сих народов по соседству и подражанию...”¹⁸. Історію українського козацтва він починає не раніше від XVI ст., спираючись при цьому на перші згадки про нього в польській літературі. Подібну точку зору висловлювали і попередники автора “Словаря...” — Г.Міллер та І.Болтін, але автор вка-

заної праці чи не вперше в українській історіографії вступає в полеміку з російськими істориками з приводу розуміння соціальної природи та історичної ролі українського козацтва: “Ошибаются северные писатели, именующие козаков настоящими разбойниками...”, — пише він, повідомляючи про морські походи козаків на початку XVII ст. Все сказане дає підстави для висновку про те, що тлумачення козацтва в “Словаре...” стало важливим здобутком української історичної думки початку XIX ст.

Не менш красномовною виглядає в цьому зв'язку позиція автора “Словаря...” по відношенню до Запорозької Січі та запорозького козацтва. Відомо, що після ліквідації Січі в 1775 р. ледве не всі опубліковані в Росії історико-географічні чи етнографічні праці, що згадували про запорожців, неодмінно включали в себе цитати з відповідного “Маніфесту” Катерини II або його переказ і в кожному разі демонстрували відверто вороже ставлення до запорожців. Досить звернутися до канонічного видання “Короткого літопису Малоросії” 1777 р., українознавчих праць О.Рігельмана, І.Болтіна, Ф.Туманського, універсальних видань на зразок історико-географічних словників другої половини XVIII — початку XIX ст., щоб переконатися в цьому. Натомість, у спеціальній статті “Козак запорожский или низовый”, вміщеній у “Словаре...”, одразу впадає у вічі відсутність в ній стандартних інвектив на адресу запорожців, запозичених з уже згаданого “Маніфесту” Катерини II. Замість цього бачимо, наприклад, порівняння Січі з республікою, тобто цивілізованою формою суспільної організації, свідчення про неймовірну хоробрість січовиків; розповідаючи про обрання та функції кошового отамана Запорізької Січі, автор пише: “Мнение, что кошевые должны быть всегда безграмотны, несправедливо в точности смысла, ибо известно, что сие место получали и весьма ученые люди...”, які, мовляв, змушені були грати роль простаків задля запорозької дипломатії.

Разом з тим, загальний тон висловлювань автора “Словаря...” щодо запорожців не виглядає занадто прихильним. Але при цьому їм інкримінується не “зрада” царському уряду, а ухилення від влади законного малоросійського гетьмана, яке, на думку автора, було пов'язане з Андрусівським миром 1667 р. між Росією та Польщею, що навпіл розірвав Малоросію¹⁹.

Отже, вірність запорожців Малоросії та її гетьману — головний критерій, яким керується автор “Словаря...”, коли пише про “буйство” січовиків та їхню сваволлю. Це ще одна характерна риса, яка надає своєрідності “Словарю...” в українській історіографії вказаного періоду.

Цікаво, що, згадавши про події на Україні 1708—1709 рр., автор пише про них дещо в легковажному тоні: “Затеи Мазепы вовлекли его и запорожцев в согласие”²⁰. Не більше і не менше. В зв’язку з цим можна згадати, що російський історик І.Болтін, зустрівши в книзі свого французького опонента Леклерка згадку про те, що запорожці в 1709 р. пішли до татарського хана, не зміг пробачити йому цього нейтрального “пішли” і з праведним гнівом вірнопідданого зауважив, що, мовляв, не просто “пішли”, а “учинились изменниками”²¹.

Після всього мовленого неважко здогадатися, як ставиться автор “Словаря...” до скасування української автономії у XVIII ст. Хоча він і обмежується сухими згадками про ліквідацію Запорозької Січі, козацької служби, гетьманства, ніяк не коментуючи ці події, але вони аж ніяк не впливають з усього попереднього змісту відповідних статей. Лише двічі автор зраджує свою позицію: коли зауважує, що вибори гетьмана були дозволені царським урядом в 1747 р. на основі статей Богдана Хмельницького²², чого насправді не було, і в тому місці, де він пише, що після виникнення намісництва українці почали ухилятися в релігійний розкол²³. Набагато відвертішим стає автор, коли торкається більш віддаленої від нього епохи, а саме початку XVIII ст. Розповідаючи про запровадження першої Малоросійської колегії в 1722 р., автор пише, що вона була створена “под видом спомоществования” старенькому гетьману І.Скоропадському з метою “места старшин и полковников наполнить великороссийскими уроженцами и весь скарбовый доход обратит в казну столиц, оставя скуднейшее жалованье для служащих в земле националов”²⁴. Автор свідчить при цьому і про свавільля, яке творили російські чиновники на Україні, порушуючи місцеве законодавство. Подібної оцінки першої Малоросійської колегії ми не знаходимо навіть в “Історії Русів”, не кажучи вже про інші, не такі яскраві пам’ятки української історичної думки відповідного періоду.

Патріотична позиція автора “Словаря...” проявляється також в інших статтях, зокрема тих, які присвячені культурі, релігії, етнографії. Приміром, у статті “Контора раскольническая” автор вихваляє українське духовенство, “всегда просвещенное и снисходительное”, яке по відношенню до російських розкольників, що оселилися в Малоросії, демонструє толерантність і ввічливість. В статті про пошту автор вважає за необхідне зауважити, що вона була відомою на Україні задовго до її запровадження П.Рум’янцевим у 1765 р., а, згадуючи про надрукований у Москві в 1564 р. “Апостол”, підкрес-

лює, що це не перша книга слов'янського друку і наводить довгий перелік інших подібних видань²⁵. Можна зауважити, що замилювання православною церквою, високим рівнем розвитку духовної культури на Україні з давніх давен, яке виявляє автор "Словаря...", було характерним для багатьох його земляків та сучасників. Аналоги йому можна знайти не лише в деяких мотивах "Історії Русів" а й в історико-етнографічній праці М. Антоновського, опублікованій в 1799 р.²⁶.

В той же час, патріотизм не засліплює автору очі на темні сторони української старовини. Він з гіркотою пише про занепад козацького війська напередодні його ліквідації, причому пояснює його не лише слабкістю полковників, а й політичними причинами, внаслідок яких "козацкое мужество ослабело, дисциплина выпущена из виду и нег восторжествовала, что самое и было главнейшим поводом преобразовать сие храброе войско..."²⁷. З іронією згадує він і про офіційні ордери так званої економічної канцелярії гетьмана, в яких на всю Україну повідомлялося про втечу з двору "ясновельможного" копійчаного півня. Але критика з боку автора "Словаря..." не переходить у ворожість до історії свого народу, як це можна бачити на прикладі О. Шафонського та близького до нього автора "Замечаний, до Малой России принадлежащих", написаних на початку XIX ст. Автор "Словаря..." залишається патріотом своєї Вітчизни і бачить в її минулому не лише суцільні плями, а й "цветущее время" і водночас не заплющує очі на його недоліки. Все це робить "Словарь..." помітним явищем на шляху українського самопізнання, типологічно подібним до таких українознавчих праць кінця XVIII — початку XIX ст., як "Записки о Малороссии..." Я. Марковича, відповідні статті М. Антоновського в "Описании всех обитающих в России народов...", а також "Історія Русів".

Але не будемо поспішати з оваціями на адресу шановного українського антикварія, архівіста і колекціонера В. Я. Ломиковського. Здійснивши побіжний історіографічний аналіз тексту "Словаря..." і встановивши, як нам здається, його тематичну, стилістичну і світоглядну цілісність, повернемося до питання про авторство цієї публікації початку XIX ст. Так, це не помилка. Пошуки джерел, які міг використовувати автор "Словаря...", привели нас до цікавого джерела — "Нового словотолкователя, расположенного в азбучном порядке...", тобто словника іншомовних слів, укладеного М. Яновським і виданого в Петербурзі в 1803—1804 рр. з присвятою Олександрю I. Виявляється, що рукопис В. Я. Ломиковського, датований 1808 р. і відомий нам

під назвою “Словаря малорусской старины” — не що інше, як виписки з словника М.Яновського. На це, зрештою, вказував і сам В.Я.Ломиковський, двічі посилаючись на джерело, з якого він чи хтось інший робив виписки²⁸. Дивно, що цього не помітив перший видавець рукопису — О.Лазаревський.

Порівнюючи між собою рукопис В.Я.Ломиковського, виданий в 1894 р. з відповідними статтями “Нового словотолкователя...” М.Яновського, можна переконалися, що в абсолютній більшості випадків вони співпадають буквально і розташовуються у тій же самій послідовності. Різничитання можна перелічити по пальцях. Найсуттєвіші з них не виходять за рамки стилістичних змін, що не впливають на зміст і значення основних статей. Наприклад, у виданні М.Яновського стаття “Контора раскольническая” містить фразу: “Малороссиане заблужденням их внутренно, но никогда в присутствии их (тобто розкольників — К.В.) смеялись и молчали”²⁹. Відповідна фраза у виданні О.Лазаревського звучить так: “Малороссиане внутренно смеялись их заблужденням, но в присутствии их всегда молчали и были скромны”³⁰. Видно, що остання фраза є відредагованим варіантом першої. Цілком можливо, що в ролі редактора в даному разі виступив сам В.Я.Ломиковський, який, за свідченням О.Аланович, був схильний робити стилістичні зміни в текстах, з якими він працював³¹. Подібну правку, але значно меншу за обсягом, ніж у наведеному прикладі, ми зауважили ще у восьми статтях тексту, виданого О.Лазаревським.

Деякі статті “Словаря...”, приміром, такі, як “Бунчук”, “Бунчуковые товарищи”, “Бунчужный генеральный”, “Войт”, “Генеральная старшина” “Кафтан” “Комиссар”, “Конфедерация” та деякі інші — це лише фрагменти відповідних статей “Нового словотолкователя...”. З цих останніх до рукопису В.Я.Ломиковського увійшло тільки те, що стосувалося України. Отже, автор чи укладач “Нового словотолкователя...” в окремих випадках приділяв спеціальну увагу українському контексту тих чи інших понять, але не обмежувався цим. З усіх статей зазначеного видання в списку В.Я.Ломиковського лише 13 мають скорочений вигляд у порівнянні з оригіналом, решта — співпадають. При цьому деякі статті словника М.Яновського повністю, або в тій частині, яка стосується України, не увійшли до списку В.Я.Ломиковського. Наприклад, такі як “Бандура”, “Козак”, “Конституция”, “Конфирмация”, можливо — деякі інші. Таким чином, “Новый словотолкователь...” за змістом ширше від “Словаря малорусской старины” і як першоджерело для істориків та мовознавців ще чекає своїх дослідників.

В “Словаре...” ми зустріли лише одну статтю, якої немає в “Новом словотолкователе...”, а саме — “Коровой”, можливо, через те, що воно не вважа-

лося іншомовним. Це все, що залишилося оригінального від “Словаря...” В.Я.Ломиковського, виданого в 1894 та 1992 рр. у вигляді самостійної праці. Звичайно, можна висловити припущення, що В.Я.Ломиковський і є автором українознавчих статей “Нового словотолкователя...”, але цьому, на нашу думку, суперечать відомі нам факти з його біографії. Малоімовірно, щоб молодий штабс-капітан, який до свого виходу у відставку не встиг зарекомендувати себе літературною чи науковою працею і судячи з усього, не мав належних зв’язків у літературному середовищі, встиг би написати оригінальні за змістом і цінні в науковому відношенні статті для словника, перший том якого був надрукований уже в 1803 році і, не будемо забувати, з присвятою самому імператору, на що потрібен був спеціальний дозвіл. Вказаному припущенню суперечить також манера роботи В.Я.Ломиковського з історичними текстами — суто компілятивна, далека від дослідницької. Таким чином, автором статей українознавчого змісту, надрукованих в “Новом словотолкователе...” 1803—1804 рр., був не В.Я.Ломиковський, а хтось інший. Можливо, ним став сам М.Яновський? Що нам, зрештою, відомо про цього напівзабутого подвижника на літературно-науковій ниві? Виявляється, що небагато. Спеціальних публікацій, присвячених йому, ми не знайшли поза виданнями довідкового та універсального змісту. З них випливає, що Микола Яновський (?—1826 р., Одеса) — журналіст, письменник, перекладач, який в другій половині XVIII ст. співробітничав у російських літературних журналах “Зеркало света” (1786—1787 рр.), “Лекарство от скуки и забот” (1786—1787 рр.), “Санкт-Петербургский Меркурий” (1793 р.). Перші два, як відомо, видавав Ф.Туманський — український та російський історик, археограф, журналіст; останній пов’язаний з іменем випускника Полтавської духовної семінарії, журналіста і видавця І.І.Мартінова³². Відомі нам твори М.Яновського представлені, в основному, перекладами повчального, моралізаторського характеру, оригінальними працями алегоричного змісту, а також поетичною збіркою, виданою в Петербурзі в 1788 р. під назвою “Плоды праздного времени или разные мелкие стихотворения”. Деякі з перекладів, здійснених М.Яновським, присвячені сюжетам з античної історії. Як бачимо, російськомовна літературна творчість М.Яновського не мала безпосереднього зв’язку з українською тематикою.

Виданий М.Яновським в 1803—1804 рр. словник іншомовних слів у трьох томах став першим у Росії виданням подібного характеру і масштабу, діставши прихильну оцінку в освічених колах суспільства. Так, журнал “Север-

ний Вестник” назвав “Новый словотолкователь...” “драгоценною опорою нашей словесности”³³. Словник мав побачити світ другим виданням, але смерть видавця стала тому на перешкоді.

Таким чином, залишається нез’ясованим питання про те, чи був М.Яновський лише упорядником, чи також і автором словника. Аналіз українознавчих статей цього видання, які увійшли до списку В.Я. Ломиковського, свідчить на користь першої думки і то не лише з тієї причини, що всі відомі нам публікації М.Яновського не мають безпосереднього зв’язку з Україною. Нам вдалося встановити, що деякі статті “Нового словотолкователя...”, зокрема “посполитий” та “гетьман” — це передрук відповідних приміток Ф.Туманського до тексту літопису Г.Граб’янки, опублікованого в журналі “Российский магазин” в 1793 р.³⁴. При цьому, якщо стаття “посполитий” дещо змінена в стилістичному відношенні в порівнянні з відповідною приміткою Ф.Туманського, то стаття “гетьман” буквально співпадає з текстом пояснень Ф.Туманського одразу до трьох слів — “гетьман”, “полковий поділ” та “полкові старшини”, за винятком, правда, однієї фрази. Отже, другий слід приводить нас до відомого історика і видавця першого у Росії історичного журналу Ф.Туманського (1755 чи 1756—1805 рр.), соратника М.Яновського на літературному поприщі.

Цікава особистість Ф.Туманського, що починав свою наукову кар’єру в Глухові наприкінці 70-х років XVIII ст. з наміру написати повну історію України, розробки чи не першої в Росії анкети для етнографічного опису Малоросії та рідкісного тоді ще на його батьківщині звання члена-кореспондента Санкт-Петербурзької Академії наук³⁵ неодноразово привертала увагу дослідників. Щоправда, в жодній з відомих нам публікацій не згадується про зв’язки Ф.Туманського з М.Яновським чи його участь у складанні “Нового словотолкователя...” Але в цілому кандидатура Ф.Туманського відповідає, здається, всім вимогам, котрі можна пред’явити до автора зазначеної праці. Він старанно працював з російським словом, його примітки до літопису Граб’янки можна кваліфікувати як українсько-російський словник, наповнений військовою, політико-юридичною та етнографічною термінологією. До того ж, Ф.Туманський вільно володів кількома мовами, багато років займався літературою та видавничою справою та, імовірно, був особисто знайомий з М.Яновським.

Чимало часу Ф.Туманський присвятив збиранню джерел і матеріалів з історії України. Йому були відомі не лише офіційні документи державних установ Гетьманщини, а й сімейні, старшинські і навіть столичні архіви,

усні перекази і традиції, що зберігалися в сім'ях, що належали, як і Туманські, до верхівки українського суспільства.

Ф.Туманський спеціально цікавився не лише історією, а й етнографією. У "Російському магазині", який він видавав на початку 90-х років XVIII ст., друкувалося чимало етнографічного матеріалу. Про інтерес до фольклору самого видавця свідчать, зокрема, його примітки до археографічної публікації листа Великого литовського канцлера Л.Сапєги 1622 р., в яких латинські афоризми перекладені російськими прислів'ями та приказками.

Чи можемо ми на підставі наведених вище міркувань висунути припущення про участь Ф.Туманського у складанні "Нового словотолкователя" М.Яновського, зокрема в його українознавчій частині? Відкидати його повністю, ясна річ, не можна, але й приймати беззастережно немає підстав.

Справді, Ф.Туманський довго й напружено працював над виробленням російської літературної мови, приділяв особливу увагу етимології та значенню тих чи інших слів. Але в мовній полеміці, що супроводжувала розвиток російської культури кінця XVIII — початку XIX ст. він займав виразку антизахідну позицію, ворожу іншомовним запозиченням. Уже з перших номерів свого журналу "Российский магазин" Ф.Туманський картає себе за те, що не знайшов російського відповідника слову "магазин", а потім-таки його знаходить у слові "запасница", обіцяючи навіть перейменувати відповідним чином своє видання³⁶. Замість чужого слова "фамілія" Ф.Туманський пропонує для вживання сконструйоване ним "родозвание", а слово "пиздестал" сміливо перековує на "истинно древнее славенское" — "стояло"³⁷.

Таким чином, в дискусіях "новаторів" або карамзіністів з "архаїстами", майбутніми "шишковістами" симпатії Ф.Туманського — на боці останніх, в той час, як автор українознавчих статей "Нового словотолкователя...", пишучи для словника іншомовних слів, охоче використовує запозичену з західноєвропейських мов лексику, та й мова його виглядає легшою, сучаснішою, ніж пересипана архаїзмами мова коваля російських слів Ф.Туманського.

Вказуючи на безперечну ерудицію Ф.Туманського в питаннях української історії, важко не помітити, що він стоїть на позиціях російського патріота-державника, котрий, якщо й мав колись автономістські настрої, встиг давно від них відмовитися. В історичних працях Ф.Туманського неодноразово зустрічається полеміка з французькими авторами, але немає й натяку на будь-яку принципову незгоду з російськими. Розв'язати це питання з більшою вірогідністю допоміг би порівняльний аналіз статей "Нового словотолкова-

теля...” з “Запискою на оборону дворянських прав малоросійського шляхетства”, написану Ф.Туманським у 1801 р., про яку повідомляє відомий український дослідник О.Прицак³⁸, але, на жаль, її текст для нас недоступний.

Ф.Туманський — не єдиний кандидат на роль співавтора чи помічника М.Яновського по укладанню “Нового словотолкователя...”. В цьому зв’язку варто було б згадати і безталанного українського історика та етнографа Я.Марковича (1776—1804 рр), автора оригінальної праці “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях”, виданої в С.-Петербурзі в 1798 р. як перша частина задуманої ним праці з історії, географії та етнографії України.

В 1797—1804 рр., до своєї трагічної загибелі, Я.Маркович, після навчання у Московському університетському пансіоні, служив перекладачем в іноземній колегії в Санкт-Петербурзі, куди він потрапив завдяки протекції впливового сановника, українця за походженням і, здається, за поглядами, Д.П.Трощинського. Останньому і присвячено першу і, на жаль, єдину книгу Я.Марковича. Книга ця за своїм науковим рівнем, патріотичним пафосом і літературним стилем була явищем винятковим в тогочасній історіографії історії України. В її написанні молодому автору сприяв такий відомий український збирач старовини та патріот, як А.Чепа. Ця “важка, в’яла” людина, “від якої нелегко було роздобути якісь відомості”, за висловом одного з його сучасників³⁹, мала до Я.Марковича таку велику довіру, що не побоялася передати в його розпорядження всю зібрану нею колекцію документів з історії України задля написання узагальнюючої, систематичної праці на цю тему. Серед різноманітних джерел, переданих Я.Марковичу А.Чепю, знаходимо, зокрема, підбірки під досить характерними заголовками: “О шляхетстве и чинах, о козаках под разными наименованиями, о артиллерии и о преобразованиях их в регулярные...”, “О учреждениях канцелярского порядка”⁴⁰, які цілком могли стати основою для написання відповідних статей в “Новом словотолкователе”. Немає сумніву і в тому, що А.Чепа, що довгий час служив у канцелярії правителя Малоросії П.Рум’янцева-Задунайського, добре знав життя і побут у Гетьманщині, міг розповісти чимало цікавого своєму юному однодумцю. Нарешті, в паперах, що залишилися після смерті Я.Марковича, знаходимо виписки з історико-українознавчих публікацій Ф.Туманського, а в особистій бібліотеці Я.Марковича — “Российский магазин”, з якого, як було сказано раніше, були зроблені деякі виписки для статей “Нового словотолкователя...”⁴¹. На користь Я.Марковича промовляє також стиль відповідних статей “Нового словотолкователя...”, їх тематичний діапазон, патріотичний характер.

Ми назвали лише деяких можливих співавторів чи помічників М. Яновського, але це зовсім не означає, що ми повністю відкидаємо його авторство. Отже, стаття наша ставить більше запитань, аніж пропонує готових відповідей. Хотілося б підкреслити, що автор не мав на меті "розвінчати" чи принизити В.Я.Ломиковського в очах нащадків. Цей щирий любитель рідної старовини і справді не був самостійним дослідником. Але завдяки його зусиллям до нас дійшли дорогоцінні факти, рукописи, які свідчать про наявність в Україні на початку XIX ст. інтелектуального середовища, в якому жевріла любов до Вітчизни, культивувалися патріотичні почуття, інтерес до минулого і сучасного свого народу. Створення повної історії цього суспільства є нашим обов'язком перед пам'яттю перших будителів і оберігателів національної культури.

---

¹ Лазаревский А. Отрывок из дневника В.Я.Ломиковского (октябрь 1822 года) // Киевская старина. 1895. № 11. С.210—243.

² Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. VII. Письма Василия Яковлевича Ломиковского (1822—1830) // Киевская старина. 1897. № 7—8. С.53—71.

³ Словарь Малороссийской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским. К., 1894.

⁴ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Пгр., 1912. С.113—114.

⁵ Українські народні думи. Т.І. К., 1927. С.ХХІ—ХХІХ.

⁶ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. К., 1983. С.155—158, 188.

⁷ Заремба С. Василь Ломиковський та його оточення // Київська старовина. 1993. № 4. С.82—87.

⁸ Частная переписка Ивана Романовича Мартоса... С.59.

⁹ Словарь малороссийской старины... К., 1894.

¹⁰ Київська старовина. 1992. № 2—3.

¹¹ Словарь малороссийской старины... С.1—11.

¹² Там же. С.17—19.

¹³ Там же. С.91.

¹⁴ Там же. С.11.

¹⁵ Там же. С.12.

¹⁶ Там же. С.15.

¹⁷ Там же. С.13, 14, 17, 22, 23, 25, 34.

¹⁸ Там же. С.18.

¹⁹ Там же. С.20.

- ²⁰ Там же. С.20.
- ²¹ Болтин И. Примечания на "Историю древней и нынешней России" г. Леклерка. Т.1. Спб., 1788. С.375.
- ²² Словарь малороссийской старины... С.14.
- ²³ Там же. С.30.
- ²⁴ Там же. С.23.
- ²⁵ Там же. С.29—30, 36.
- ²⁶ Описание всех, обитающих в Российском государстве народов... Т.IV. Спб., 1799. С.342—346.
- ²⁷ Словарь малороссийской старины... С.22.
- ²⁸ Там же. С.1, 5.
- ²⁹ Яновский Н. Новый словотолкователь, расположенный в азбучном порядке... Т.2. Спб., 1803. С.375.
- ³⁰ Словарь малороссийской старины... С.25—26.
- ³¹ Аланович Е.М. Рукописная светская книга... С.157.
- ³² Неустроев А.Н. Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках за 1703—1802 г. Спб., 1875. С.396—397, 428, 745.
- ³³ Кауфман И.М. Терминологические словари. Библиография. М., 1961. С.27.
- ³⁴ Российский магазин. 1792. Ч.П. Кн.1. Март. С.97—98, 104—105.
- ³⁵ Любименко И.И. Проект 1779 г. об устройстве филиала Академии наук в Глуховс и о написании истории Украины // Вестник АН СССР. 1935. № 5. С.47—54.
- ³⁶ Российский магазин. 1792. Ч.1. Кн.1. Сентябрь. С.7—8; декабрь. С.270.
- ³⁷ Там же. Декабрь. С.267, 291.
- ³⁸ Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4. С.62—66, 65.
- ³⁹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины. Яков Михайлович Маркович (1776—1804) // Киевская старина. 1894. № 12. С.357.
- ⁴⁰ Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века (письма В.И. Чарныша, А.И. Челы, В.Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. 1893. № 1. С.41—76.
- ⁴¹ Лазаревский А. Прежние изыскатели... С.375, 379.